

Henryk Witczak

Liber beneficiorum Jana Łaskiego – nieodzowne źródło do poznania dziejów parafii na terenie obecnej diecezji włocławskiej

Studia Włocławskie 15, 135-154

2013

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach
dozwolonego użytku.

KS. HENRYK WITCZAK

***LIBER BENEFICIORUM* JANA ŁASKIEGO
– NIEODZOWNE ŹRÓDŁO DO POZNANIA DZIEJÓW PARAFII
NA TERENIE OBECNEJ DIECEZJI WŁOCŁAWSKIEJ¹**

Będąc w czytelni biblioteki seminarium duchownego we Włocławku i przeglądając materiały potrzebne do kolejnej pracy, postawiłem sobie pytanie: z którego ze znajdujących się tam dzieł najczęściej korzystałem? Okazało się, że najczęściej wykorzystywaną przeze mnie pozycją była *Liber beneficiorum* Jana Łaskiego², dzieło powstałe na początku XVI wieku. Na jego podstawie można prześledzić proces powstawania i funkcjonowania parafii.

Powstanie parafii zakładało istnienie fundatora³, a więc osoby, która wybudowała świątynię, a także zapewniła utrzymanie dla pracującego w niej kapłana i na funkcjonowanie parafii. Całość stanowiła fundację⁴. Ta z kolei była umową między fundatorem a tym, który ma otrzymać beneficjum⁵, czyli beneficjentem⁶.

Gdy powstała fundacja, sprawę przedstawiano władzy diecezjalnej. Ta porozumiewała się z zainteresowanymi w celu ustalenia potrzeby powstania nowej parafii i zabezpieczenia środków do jej funkcjonowania. Po wysłuchaniu opinii stron, władza diecezjalna podejmowała decyzję o erygowaniu parafii⁷.

W akcie erekcyjnym zapisywano: fundatora, okręg parafialny, patrona świątyni oraz przywileje, jakie posiadał kościół⁸. Pierwotne prawo własności fundatora w oparciu o reformę gregoriańską przeszło w prawo patronatu⁹, czyli opieki nad potrzebami materialnymi kościoła i prawo prezenty¹⁰, czyli przedstawiania władzy diecezjalnej kandydata na urząd proboszcza oraz ewentualne inne urzędy. Określenie okręgu wskazywało, kto podlegał prawu parafialnemu¹¹.

Niestety dla większości parafii w archidiecezji gnieźnieńskiej nie zachowały się oryginalne akty erekcyjne. Stąd właśnie ów *Liber benefi-*

ciorum był traktowany jako dokument erekcyjny ukazujący parafię i jej uposażenie u początku powstania.

Dlaczego dokument powstały dla innej diecezji jest potrzebny osobie zajmującej się dziejami parafii w diecezji wrocławskiej? Przede wszystkim dlatego, że obie diecezje graniczą z sobą już prawie 900 lat, a ich wspólne dzieje powodowały niejednokrotnie przesuwanie wzajemnych granic, co doprowadziło do tego, że teren należący dawniej do Gniezna na pewnym etapie wszedł w skład diecezji podległej biskupowi we Wrocławku. Szczególnie widoczne było to w roku 1818, gdy na mocy bulli *Ex imposita nobis* aż 272 parafie archidiecezji weszły w skład diecezji kujawsko-kaliskiej. I mimo iż w późniejszych czasach część z nich ponownie została odłączona od Wrocławka, to jednak ciągle zdecydowanie większa część terenu naszej diecezji należała do dawnej archidiecezji ze stolicą w Gnieźnie.

Zamiarem tego opracowania jest ukazanie *Liber beneficiorum* i zawartego w nim materiału źródłowego jako niezbędnie potrzebnego do badania dziejów parafii znajdujących się obecnie w ramach granic diecezji wrocławskiej. Zostanie ono ujęte w czterech punktach. W pierwszym zostanie przedstawiony autor, a właściwie decydent dzieła i zapewne jego sponsor – Jan Łaski. Następnie zostaną ukazane najstarsze znane dzieła tego typu. W trzecim punkcie zostanie ukazane samo dzieło, czyli rękopis *Liber* i jego wydanie drukowane. Wreszcie w czwartym wskażemy, jaki materiał do dziejów parafii w diecezji wrocławskiej znajdzie osoba zajmująca się tym zakresem badań.

1. Autor, a właściwie zleceniodawca

Jan Łaski urodził się w roku 1455 lub 1456 najprawdopodobniej w Łasku, zmarł 19 V 1531 r. w Kaliszu¹². Pochodził z rodu Korabitów. Obeznany był w teologii i prawie¹³, choć najprawdopodobniej nie studiował na żadnym uniwersytecie¹⁴. Swymi zdolnościami zwrócił na siebie uwagę kanclerza koronnego Krzesława z Kurozwęk, który przyjął go na sekretarza i wprowadził na dwór królewski. Posiadał wiele beneficjów kościelnych, najpierw był altarystą w Skokach, później proboszczem w Koźminie (1480), u św. Wojciecha w Poznaniu (1484), Zagoszczu (1497), Błaskach, Skalbimierzu. Ponadto pełnił funkcje w kapitułach katedralnych; odnotowany został jako: kantor poznański (1484), kantor gnieźnieński (1487), kanonik gnieźnieński (1493), dziekan wrocławski, posiadał też dwie kanonie krakowskie (1504), ponadto prepozytury

płocką i poznańską (1507). Posiadał też urzędy w kapitułach kolegiackich: skalbmierskiej i łęczyckiej (1506) oraz średzkiej (1509)¹⁵.

W 1502 r. został sekretarzem króla Aleksandra Jagiellończyka¹⁶. W następnym roku został mianowany kanclerzem wielkim koronnym i od tego czasu zaczął wywierać znaczny wpływ na bieg spraw państwowych. Jego głównym zamiarem było zjednoczenie Pomorza z Polską, suwerenność wobec cesarza i papieża. Konsekwentnie zajmował pozycje antyhabsburskie.

W 1505 r., jako znawcy prawa polskiego, polecono mu ułożenie i ogłoszenie drukiem zbioru praw. W roku następnym wydał pierwszy zbiór ustaw polskich, znany pod nazwą *Statutu Łaskiego*¹⁷. W 1510 r. został arcybiskupem gnieźnieńskim¹⁸, po czym złożył urząd kanclerza, ale w dalszym ciągu wpływał na tok spraw państwa.

Tego samego roku, jako znawca kwestii krzyżackich, przewodniczył zjazdowi w Poznaniu radzącemu nad jej załatwieniem. Był zwolennikiem zjednoczenia Prus pod bezpośrednim zwierzchnictwem Polski, zdecydowanym przeciwnikiem zakonu krzyżackiego, wysuwał tak na zjeździe, jak i później – na sejmach – propozycje, które zmierzały do likwidacji zakonu na ziemiach polskich. W Wielkopolsce był związany ze szlacheckim ruchem egzekucji dóbr i praw, popierając m.in. postulaty reformy i kodyfikacji praw oraz zjednoczenia państwa¹⁹.

W latach 1513–1515 przebywał w Rzymie, gdzie obradował Sobór Laterański V. Celem jego misji w Wiecznym Mieście było załatwienie spraw zarówno kościelnych jak i politycznych. W ramach polityki zagranicznej miał doprowadzić do krucjaty państw północnych przeciwko Moskwie²⁰ i zabiegać o to, by w kwestii krzyżackiej nie zapadły postanowienia niekorzystne dla Polski. Wyniki misji nie były jednak pomyślne²¹. Próbował również zyskać od papieża wsparcie finansowe na wojnę z Turcją, z podobnym skutkiem²².

Dążył również do połączenia Pomorza Zachodniego z Polską. W tym celu nawiązał rokowania z księciem szczecińskim w 1517 roku. Plany te nie znalazły jednak dostatecznego poparcia na dworze królewskim, bowiem około roku 1515 r. zmienił się stosunek Zygmunta I do arcybiskupa i mimo że brał on udział w wielu sprawach państwowych – tj. w 1516 r. poselstwo na Węgry²³, 1517 r. na Mazowsze²⁴, 1518 r. rokowania w sprawie krzyżackiej²⁵ – to jednak znaczenie jego słabło. Po 1523 r. Łaski zajął się sprawami kościelnymi i walką z szerzącą się reformacją²⁶. Odbynał w tym celu synody, wyjednywał edykty zabraniające szerzenia nowych

nauk, dbał o wykształcenie duchowieństwa, wysyłał własnym kosztem księży na studia zagraniczne²⁷.

Dla Kościoła w Polsce zasłużył się na różnych płaszczyznach. W archidiecezji gnieźnieńskiej przeprowadził lustrację dóbr arcybiskupich i ustanowił ekonoma generalnego, polecił dokonać wizytacji pasterskiej katedry i duchowieństwa archidiecezji. Dla usprawnienia administracji zwiększył liczbę archidiaconatów, tworząc dwa nowe, w roku 1512 kamieński i łowicki, a okręg wieluński zrównał z archidiaconatami²⁸. Wprowadził zasadę, aby na urząd biskupa pomocniczego powoływać członka kapituły metropolitalnej, a nie jak dotychczas zakonnika. Ponadto w roku 1526 do uposażenia sufragana włączył probostwa uniejowskie i znińskie oraz kanonię Strzałkowo²⁹.

Ważną rolę arcybiskup odegrał również w dziedzinie liturgii, gdyż wynikiem jego działań było wydanie ksiąg liturgicznych: w roku 1519 – brewiarza, 1523 – mszału, 1529 – rytuału. Ponadto postanowił, że w trakcie mszy pontyfikalnej mają arcybiskupowi w katedrze gnieźnieńskiej asystować członkowie kapituły³⁰.

Łaski zasłużył się szczególnie na rzecz rozwoju życia synodalnego. Zwoływał liczne synody swojej prowincji, które faktycznie były synodami krajowymi. Służyły one naprawie obyczajów, przywróceniu karności duchowieństwa i walce z reformacją. Wielką rolę odegrał zarówno jako kodyfikator jak i organizator synodów. Zatroszczył się o chorych i emerytowanych kapłanów znajdujących się w ciężkim położeniu materialnym, dla których ufundował w 1525 r. dom i kościół w Uniejowie³¹, a następnie w Skierniewicach³².

Trzeba jednak przyznać, że jego działalność natrafiła również na opór kapituły metropolitalnej³³, zwłaszcza wtedy, gdy zamierzał szafować własnością Kościoła na rzecz swoich krewnych. Kapituła zachęcała również prymasa do pohamowania wydatków na cele reprezentacyjne jego urzędu³⁴. Również i w ówczesnym episkopacie polskim miał przeciwników, którzy na wszelkie sposoby próbowali zniechęcić do niego zarówno czynniki państwowe jak i kościelne, co przyczyniło się zapewne do tego, że Łaski nie został kardynałem. Do niechęci wobec niego przyczyniła się również bulla Leona X z roku 1515 *De non recipiendis plebeis*; uważano bowiem, że to on przyczynił się do zamknięcia drogi na godności w kapitułach katedralnych gnieźnieńskiej, krakowskiej, wrocławskiej, poznańskiej i płockiej dla plebejuszy, z wyjątkiem czterech kanonii dla doktorów teologii i prawa kościelnego³⁵.

Miał też pewne zasługi dla Włocławka, w którym zapewne przebywał. Przede wszystkim dlatego, że jego mentorem był Krzesław z Kurozwęk, następnie dlatego, że pełnił od 1504 r. urząd dziekana w kapitule włocławskiej³⁶. A przede wszystkim dlatego, że w roku 1530 doprowadził do zatwierdzenia prawa określającego, iż biskup kujawski, w zastępstwie prymasa, może koronować króla³⁷.

2. Najstarsze znane księgi uposażeń

Liber beneficiorum jest to księga uposażenia, czyli zawierająca opisy beneficjów, np. danej diecezji, z podaniem ich dochodów³⁸. Twierdzi się, że przyczyną ich powstania było nagromadzenie pism urzędowych, które należało zebrać w całość i według nich ustalić relacje między duchowieństwem oraz świeckimi będącymi właścicielami poszczególnych dóbr³⁹. Dla naszych potrzeb przyjmijmy, że przyczyna powstawania ksiąg tego typu mogła być albo prywatna – poznanie dochodów dla potrzeb prywatnych, albo publiczna – gdy należało poznać dochody ze względów publicznych.

Liber beneficiorum był sporządzany najczęściej w związku z nakładaniem na duchowieństwo kontrybucji na potrzeby państwa. Ich wysokość określana była przez synod prowincjalny lub diecezjalny, na wniosek króla lub sejmu. Takie wykazy tworzono regularnie od XV wieku we wszystkich diecezjach na ziemiach polskich. A przy kolejnych zobowiązaniach finansowych nakładanych na duchowieństwo sporządzano *liber retaxationum*, zawierający aktualne oszacowanie beneficjów kościelnych.

Opracowaniem dokumentu z polecenia biskupa zajmowali się członkowie kapituł katedralnych, stąd zebrany materiał umieszczano w aktach kapituł. Dane pochodziły od beneficjentów, których zobowiązano do wypełnienia odpowiedniej ankiety, w przypadku braku odpowiedzi pozostawiano w księgach niewypełnione miejsce. W *liber beneficiorum* danej diecezji znajdują się opisy wszystkich dóbr położonych na terenie tejże diecezji, niekiedy z wyjątkiem dóbr stołowych oraz majątków zakonnych⁴⁰.

Przed powstaniem interesującej nas księgi pojawiły się już wcześniej podobne co do zgromadzonego w niej materiału. Najstarszą znaną na ziemiach polskich była *liber beneficiorum* diecezji lubuskiej. Powstała około roku 1400, za pontyfikatu bp. Jana Borschnitza (1397–1420). Diecezja, co prawda w sprawach politycznych, zależna była od książąt śląskich, a później brandenburskich, ale w administracji kościelnej podlegała metropolii gnieźnieńskiej. Pomimo iż pod wpływem protestantyzmu diecezja upadła,

to jednak dokumenty dotyczące jej istnienia pozostały. Wiadomość o istnieniu księgi podał Wohlbruck w *Historii biskupstwa lubuskiego*. Co prawda zamieścił w swym dziele opisy tylko czterech parafii spośród 116 istniejących w diecezji⁴¹, niemniej jednak ślad po tym dziele pozostał.

Chronologicznie kolejny był *Liber beneficiorum* Jana Długosza. Co prawda niektórzy historycy uważali, że powstał po to, aby można było obliczyć dziesięcinę, którą papież Mikołaj V darował Kazimierzowi Jagiellończykowi po klęsce pod Warną. Jednak fakt spisania dochodów stołu biskupa krakowskiego w roku 1440, jeszcze przed śmiercią Władysława Warneńczyka, obala tę teorię. Dalsza część, opis beneficjów parafialnych, powstała w latach 1470–1480. Sam autor twierdzi, że pisał ten dokument dla pamięci potomnych, co potwierdza zamieszczenie tam wielu opisów historycznych⁴². Księga została wydana w roku 1863 przez A. Przeździeckiego⁴³ w Krakowie w trzech tomach.

Poznański *liber beneficiorum* powstał w roku 1510⁴⁴. Zewnętrznym powodem jej powstania była kontrybucja uchwalona na synodzie piotrkowskim w latach 1510 i 1511⁴⁵. Dokument wydał ks. J. Nowacki⁴⁶

Kolejna pozycja to *Liber beneficiorum* Żernickiego. Księga ta w katalogu akt kapituły gnieźnieńskiej nie nosi żadnego tytułu⁴⁷; identyfikuje się ją na podstawie poświadczających podpisów⁴⁸ Jana Żernickiego. Najprawdopodobniej tekst został spisany przez Marcina ze Stawu, a poprawiony przez Jana Żernickiego. Księga, powstała około roku 1516, opisuje dekanaty: szczawiński, czyli łączycki, bedleński, tuszyński, rawski i miasto Łowicz. Wydaje się, że są to notatki poczynione do powstającego *liber beneficiorum*, które zostały zamieszczone w dokumencie Łaskiego, jednak już po przeredagowaniu⁴⁹.

Liber retaxationum Drzewickiego⁵⁰ powstał w 1526 r. dla diecezji kujawskiej, na mocy uchwał synodu piotrkowskiego, gdy stany świeckie poddały się dobrowolnie opodatkowaniu dla wsparcia skarbu państwowego. Podobnie duchowni w 1527 roku na synodzie w Łęczycy zatwierdzili nowe obliczenie swoich dochodów⁵¹. Wydany został drukiem przez ks. S. Chodyńskiego w 1891 r.⁵²

Liber beneficiorum kruszwicki lub kujawski sporządzony został w roku 1526, lecz zaginął bez śladu. Bp Hieronim Rozrażewski nakazał go szukać, ale nie został odnaleziony. Fragmenty znajdowały się w aktach biskupa S. Karnkowskiego we Włocławku. W wizytacji bp. H. Rozrażewskiego z 1596 r. można znaleźć dosłownie przepisane fragmenty zaginionej księgi. W opisie wymienione są dochody kolegiaty kruszwickiej, inwentarz

skarbcza kolegiaty, prebendy zamkowe, uposażenie wikariuszy w Kruszwicy i opis kościoła na Piaskach. Te wszystkie informacje należy odnieść do księgi Drzewickiego z roku 1526, ponieważ bezpośrednio po tych opisach umieszczono zapewnienie ks. Stanisława Ługowskiego, penitencjarza wrocławskiego, że „wszystkie opisy dosłownie ze starego rękopisu z 1526 zostały przepisane”. Gdy Rozrażewski polecił szukać księgi Drzewickiego, wizytatorzy Dąbrowski i Chronowiusz polecili Ługowskiemu zapewne przepisać tę część, którą w kolegiacie na miejscu znalazł. Był bowiem zwyczaj, że kopia pozostawała w opisanym kościele. W zachowanych dokumentach znajduje się opis trzech dekanatów: inowrocławskiego (26 kościołów), kruszwickiego (11), bydgoskiego (12). Żadna część nie ukazała się drukiem⁵³.

„Księga poznańska z roku 1564” znajduje się w aktach kapituły poznańskiej⁵⁴. Jest to cenny opis dochodów biskupstwa z dóbr ziemskich, dziesięcin snopowych, fortonów, maldratów w kluczach: poznańskim, bukowskim, pszczewskim, wielichowskim, krobskim, soleckim, ciężyńskim i dolskim⁵⁵.

3. *Liber beneficiorum* Jana Łaskiego

Dzieło powstało między rokiem 1511 a 1523. Arcybiskup Jan Łaski osobiście nie spisał tekstu, ale zlecił jego opracowanie delegowanym przez siebie osobom. Nie jest więc – w ścisłym tego słowa znaczeniu – autorem, ale jedynie zleceniodawcą i zapewne sponsorem powstałego dzieła. Potrzeba spisania takiego dokumentu pojawiła się na skutek uchwał synodu piotrkowskiego z roku 1510 i 1511, na których duchowieństwo dobrowolnie przyjęło zobowiązanie do zasilenia skarbcza państwowego.

Synod ten zatwierdził zebranie kontrybucji w wysokości 40 tys. florenów. Zebrane środki miały służyć na wykup z rąk prywatnych miasta Sambor wraz z otaczającymi je stu wioskami, a także ufortyfikowanie tegoż miasta. Miało owo ufortyfikowanie pomóc w obronie przeciw Tatarom, a sam wykup zapewnić stały dochód, który można było wykorzystać na cele wojenne. Duchowieństwo widząc sens w tych działaniach, zgodziło się na ten podatek. Na powyższy cel w latach 1511–1519 Kościół w Polsce do kasy państwowej przekazał wymaganą sumę⁵⁶. A więc dokument spełnił swoją rolę.

Jednak jego doniosłość nie zamyka się tylko w granicach XVI stulecia. Przez kolejne wieki wykorzystywano zawarte w nim informacje do określania dziejów, zarówno parafii, jak i poszczególnych rodów szlacheckich.

Liber beneficiorum miał bowiem moc dowodową w sporach o dziesięciny, a jego fragmenty w sądach Królestwa Polskiego traktowane były jako dokument erekcyjny. Podobnie było w państwie pruskim, gdzie dopiero od roku 1839 zaczęto negować jego powagę. Ponadto jest to również nieocenione źródło do badań stosunków gospodarczych w dziedzinie rolnictwa, rybołówstwa i pszczelarstwa.

3.1. Rękopis⁵⁷

Manuskrypt⁵⁸ całej księgi Łaskiego spisany został w języku łacińskim i obejmuje dwa tomy i jeden fascykuł. Pierwszy tom i fascykuł⁵⁹ znajdują się w archiwum kapituły gnieźnieńskiej. Drugi zaś po podziale Polski wynikającym z rozbiorów, w roku 1822 został przekazany do Kalisza, gdzie go złożono w archiwum konsystorza, następnie znalazł się we Włocławku, skąd został przez ks. S. Librowskiego na powrót oddany do archiwum kapituły gnieźnieńskiej⁶⁰.

Tom pierwszy zawiera opis trzech archidiakonatów: gnieźnieńskiego, uniejowskiego i kurzelowskiego. Tom ten *in folio*⁶¹, oprawiony w skórę z dwiema zawiązkami, liczy 256 kart. Na pierwszej karcie umieszczono tekst łaciński⁶² określający zawartość tomu. Między kartą tytułową a kartą pierwszą opisu jest siedem kart pustych, na ósmej później (XVII w.) dopisano erekcję kościoła św. Trójcy w Gnieźnie⁶³. Na karcie dziewiątej wpisano tekst⁶⁴ wskazujący rok powstania księgi i z czyjego polecenia powstała. Kolejnych dwóch kart brak, ponieważ pierwsza karta opisu parafii oznaczona została liczbą 3 i zawiera niepełny opis „de vicariis et altaris”.

Archidiakonat gnieźnieński ma z opisanych kościołów – pierwszy św. Wawrzyńca w Gnieźnie, a ostatni w Kwieciszewie. Opisano parafie w dekanacie gnieźnieńskim, łekieńskim (od k. 46), znińskim (od k. 62), zbarskim (od k. 80), konińskim (od k. 98), słupskim (od k. 121). Pismo starożytne w całym archidiakonacie gnieźnieńskim jednolite; są foliowania⁶⁵ stare i nowe. W starym oznaczeniu są pomyłki; w nowym, z wieku XVII, wykonanym przez notariusza Gajetiusza, w roku 1610, wprowadzając nową numerację zlikwidowano dotychczasowe błędy⁶⁶. Opis Kwieciszewa nie był pisany w czasie powstania oryginału, również dotacje Więcborka i Niestronna. Tekst dopisano jednak w sposób urzędowy przez notariusza, o czym świadczy dopisek z imieniem notariusza⁶⁷. Karty początkowe archidiakonatu są tak nadwątlone, że trudno je czytać, a niekiedy tekst zupełnie się rozmywa.

Jako następny został opisany archidiakonat uniejowski. Oddzielony od poprzedniego dwiema kartami. Opis zamieszczono na kartach 144–200 i mieści opis kolegiaty (k. 144–152) oraz kościołów dekanatów: uniejowskiego (k. 152–164), wartskiego (k. 165–175), szadkowskiego (k. 176–186), brzeźnickiego (k. 188–200). Archidiakonat ten nie miał osobnego tytułu. Spisany innym pismem niż archidiakonat gnieźnieński, ale w wieku XVI. Wpisów późniejszych nie ma.

Archidiakonat kurzelowski następuje po uniejowskim, a oddzielają go cztery karty. Opis kościołów znajduje się na kartach 205–256. Na karcie 205 nad tekstem jest ważny dopisek chronologiczny: „rok 1511”. Dopiero po opisie kolegiaty kurzelowskiej jest napis: „Inventarium parochialium ecclesiorum etc.”. Taksację tu widzimy podwójną – na marginesie i w tekście. Pismo starożytne ozdobne, w całym archidiakonacie jednolite. Na ostatniej stronie tomu I napis⁶⁸ potwierdzający sprawdzenie tekstu przez Łukasza Gajetiusza w roku 1610.

Archidiakonat kaliski mieści się w osobnym oprawnym fascykułe przechowywanym w archiwum kapituły gnieźnieńskiej. Jest tu również podwójna numeracja kart: stara (od III do XLIII), a nowa od 150 do 196. Na wstępnej stronie, po lewo, są starożytnym charakterem wyliczone kościoły (87) z podaniem numerów kart, według starej numeracji. Tytuł archidiakonatu wskazuje na spisanie przez Macieja Śliwnickiego w dniu 14 IX 1521 r.⁶⁹ Sposób opisanie jest inny, wpisanych jest 7 artykułów (punktów), według których opisywano poszczególne beneficja. Przy opisie Goszczanowa po lewej stronie dopisał Śliwinicki „1521 d. 14 mens. Dec. karta 183a”, a dawnej numeracji XXIX. W końcu jest wiadomość zapisana z roku 1822, że na wezwanie rządu rosyjskiego, a za zgodą władz pruskich wydano z *Liber beneficiorum* archidiakonaty łowicki, łączycki i ziemię wieluńską. Dalej notatka objaśniająca, że oddzielono od archidiakonatu kaliskiego wydane części, a kaliski dlatego został w Gnieźnie, ponieważ większa część opisanych kościołów znajdowała się w ówczesnym archidiakonacie gnieźnieńskim.

W tomie drugim umieszczono opisy parafii archidiakonatów: łączyckiego, łowickiego i wieluńskiego (jak już wyżej zauważono, znajdował się on przez pewien czas w archiwum konsystorza w Kaliszu). Front księgi *in folio*. Oprawa z nowszych czasów. Cała księga została spisana na papierze grubym staroświeckim charakterem.

W archidiakonacie łączyckim najpierw opisano dekanat tuszyński (k. 1–26), dalej dekanat rawski, dekanat łączycki (k. 26–73), dekanat

szczawieński (k. 73–103), dekanat bedleński (k. 103–129). Dalej opis parafii w Złotowie (k. 129); inwentarz kościoła kolegiackiego Najświętszej Marii Panny w Łowiczu z erekcjami i przywilejami dosłownie przepisany z lat: 1403, 1467, 1465, 1492, 1445, 1517 (i transsumpt⁷⁰ z 1478), 1519, 1440, 1462, 1449, 1472, 1446 (i transsumpt z 1339), 1406, 1419, 1456, 1478, 1446, 1506, 1502, które mieszczą się na k. 136b–153b. Następuje opis prałatur kolegiaty łowickiej (k. 153b–154b). Pismo na k. 136–154 inne niż na początku kodeksu, jednak starożytne. Przy opisie kolegiaty łowickiej wyraźnie napisana data: 22 VII 1523.

Archidiakoniat wieluński – ma numerację kart: starą (k. 44–77) i nową (k. 197–231) z tej numeracji porównanej z numeracją archidiakonatu kaliskiego domyślamy się, że przy wydaniu tej księgi do archiwum kaliskiego, odłączono okręg wieluński od kaliskiego archidiakonatu, a przy oprawie w Kaliszu złączono w jedną księgę. Indeks przy końcu księgi odnosi się tylko do łęczyckiej i łowickiej części – nie ma w nim kościołów zarejestrowanych z ziemi wieluńskiej. To także wskazuje, że przy oprawie rejestr mylnie umieszczono na końcu. Na k. 45 wpisany jest autor opisu ks. Jan Trojan, proboszcz w Iwanowicach, oraz rok 1522⁷¹. Najpierw umieszczono opis kolegiaty wieluńskiej (k. 45), a na końcu kościół w Lututowie (k. 77). Karty na przedzie księgi i na końcu wprawione i niezapisane noszą na sobie orła pruskiego z wolnym napisem „Cosenen”, są zatem dodatkiem z XIX wieku.

Warto również zaznaczyć, że w rękopisie⁷² nie znaleziono archidiakonatu kamińskiego, którego centrum znajdowało się w Kamieniu Krajeńskim. Wobec czego, nie był to pełny opis archidiecezji gnieźnieńskiej, trudno jednak odpowiedzieć, dlaczego w *Liber beneficiorum* zabrakło tego archidiakonatu.

3.1. Wydanie drukowane⁷³

Pozycja została wydana w Gnieźnie w dwóch tomach. Pierwszy został wydany w roku 1880, a drugi w 1881. W pełnym tytule dzieła odnotowano, że zostało ono wydane „z poręki Towarzystwa Przyjaciół Nauk Poznańskiego podług kodeksów rękopiśmiennych archiwum gnieźnieńskiego i kaliskiego” przez ks. Jana Łukowskiego, profesora seminarium gnieźnieńskiego i archiwariusza konsystorza gnieźnieńskiego; z uwagami historycznymi, topograficznymi, heraldycznymi itd. oraz żywotem Łaskiego autorstwa ks. Jana Korytkowskiego, kanonika gnieźnieńskiego, bibliotekarza kapitułnego i członka Towarzystwa Przyjaciół Nauk Poznańskiego.

JANA ŁASKIEGO

ARCYBISKUPA GNIEŹNIEŃSKIEGO, PRYMASA, LEGATA URODZONEGO

LIBER BENEFICIORUM

ARCHIDYECEZYI GNIEŹNIEŃSKIEJ

Z PORĘKI

TOWARZYSTWA PRZYJACIOŹ NAUK POZNAŃSKIEGO

PODŁUG

KODEKSÓW RĘKOPIŚMIENNYCH ARCHIWUM GNIEŹNIEŃSKIEGO I KALISKIEGO

WYDAŁ

Ks. JAN ŁUKOWSKI,

O. Pr. Dr. Seminaryum Archidiecezjalnego Profesor, Archiwaryusz konsystorza Gnieźnieńskiego,

UWAGAMI ZAŚ

HISTORYCZNYMI, TOPOGRAFICZNYMI, HERALDYCZNYMI i t. d.

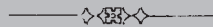
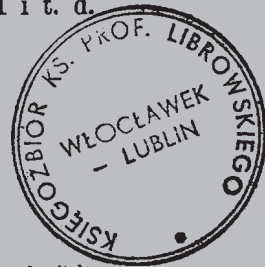
ORAZ OBSZERNYM

ŁASKIEGO ŻYWOTEM

DZIEŁO TO OZDOBIL

Ks. JAN KORYTKOWSKI,

Lic. Ś. Teol., Kanonik Metropolitalny Gnieźnieński, Radzca Konsystorza Jeneralnego, Bibliotekarz kapitałny,
Towarzystwa Przyjaciół Nauk Poznańskiego Członek.

TÓM I.

OBEJMUJĄCY ARCHIDYAKONATY: GNIEŹNIEŃSKI, UNIEJOWSKI I KURZEŁOWSKI.

GNIEZNO.

NAKŁADEM I DRUKIEM J. B. LANGIEGO.

1880.

W tomie pierwszym, na wstępie znajduje się strona tytułowa, następnie podwójna strona z pełnym tytułem – najpierw w języku łacińskim, a następnie w języku polskim. Dalej, przedmowa autorstwa ks. J. Łukowskiego i artykuły pomocnicze: *O księgach uposażeń beneficyjnych w ogólności*⁷⁴ oraz *Jan Łaski arcybiskup gnieźnieński prymas Królestwa Polskiego i W. Księstwa Litewskiego*⁷⁵.

W kolejności następują opisy archidiakonatów: gnieźnieńskiego, uniejowskiego i kurzelowskiego. Kolejny archidiakoniat poprzedza strona tytułowa, i krótki jego opis. Archidiakoniat gnieźnieński⁷⁶ opisany został na stronach 1–333. Zawiera opis 176 parafii w następującej kolejności: od kościoła Św. Trójcy w Gnieźnie, do parafii Kwieciszewo. Na końcu umieszczono zapisy na kościół parafialny w Niestronnie.

Na stronach 335–539 opisany jest archidiakoniat uniejowski⁷⁷, w którym wyszczególniono 90 parafii. Najpierw opisano kolegiatę w Uniejowie, a zakończono opisem parafii Rząsna. Trzecim archidiakonatem opisanym w tym tomie jest archidiakoniat kurzelowski (s. 541–714), który obejmuje 73 parafie. Rozpoczyna się od kościoła kolegiackiego w Kurzelowie, a kończy parafią Bieliny. Na stronach 715–719 umieszczono spis rzeczy tomu I.

Tom drugi rozpoczyna się również od strony tytułowej, dalej następują podwójne strony z pełnym tytułem dzieła. Dalej artykuł wprowadzający autorstwa J. Łukowskiego *Uwagi nad Łaskiego Liber beneficiorum* (s. I–LXXXVIII), składający się z trzech części: 1) historyczna; 2) monety, wagi i miary; 3) ekonomiczna.

Następnie zamieszczono opis archidiakonatów: kaliskiego, wieluńskiego, a także łowickiego i łęczyckiego. Pierwszy opisano archidiakoniat kaliski, w ramach którego wyszczególniono 87 parafii (s. 1–85). Opis ten rozpoczyna informacja o archidiakonacie kaliskim i tekst pt. *Inventarium beneficiorum*, po którym od strony 7 rozpoczyna się opis parafii w Skalmierzycach, a kończy tekst dotyczący parafii Borkowo.

Podobnie wygląda informacja o archidiakonacie wieluńskim (s. 87–157). Najpierw opis archidiakonatu, dalej *Inventarium beneficiorum et proventuum Wielunensis territorii* i poszczególne z 41 parafii. Rozpoczyna się od kolegiaty w Wieluniu, a kończy kościołem w Lututowie.

Kolejne dwa razem archidiakonaty, tj. łowicki i łęczycki (s. 161–506). Na stronie 161 znalazło się wprowadzenie, a od strony 163 opis 141 parafii, który zaczyna się od kościoła w Tuszynie, a kończy parafią w Zdunach. Po ostatniej parafii umieszczono *Inventarius [!] Ecclesiae Collegiatae S. Mariae Loviciensis* w liczbie 21 dokumentów (s. 507–552).

Bezwzględnie trzeba również zauważyć, że w obu tomach, pod tekstami dotyczącymi poszczególnych parafii znajdują się przypisy, autorstwa J. Korytkowskiego. Przypisy te wyjaśniają opis dokonany w XVI wieku, a jednocześnie przedstawiają informacje dotyczące poszczególnych parafii, a znane z XIX wieku. Dotyczą one zwłaszcza miejscowości, które w późniejszym okresie weszły w skład okręgów parafialnych, a także najstarszych dokumentów znajdujących się w Archiwum Archidiecezjalnym w Gnieźnie.

Na końcu tomu umieszczono indeks osób, wykaz miejsc, a tom kończy wykaz wyrazów technicznych; informacje te dotyczą obu tomów.

4. Wiadomości o parafiach znajdujących się na terenie obecnej diecezji włocławskiej w *Liber beneficiorum* Jana Łaskiego

W tym punkcie pracy zauważmy najpierw dwie istniejące obok siebie diecezje: archidiecezję gnieźnieńską i diecezję włocławską⁷⁸. Diecezje, które od powstania z sobą sąsiadowały, od czasu do czasu korygowały swoje granice, ale których terytoria uległy zasadniczym zmianom dopiero na skutek decyzji podjętych na Kongresie Wiedeńskim. Podjęte tam postanowienia polityczne, zostały przełożone na zarządzenia Stolicy Apostolskiej wobec Królestwa Polskiego. Dokonano tego bullą *Ex imposita nobis*, która została ogłoszona 30 VI 1818 r.⁷⁹, a jej zarządzenia dotyczyły obu interesujących nas diecezji. Na mocy tychże odłączono 284 parafie z archidiecezji gnieźnieńskiej⁸⁰ i włączono je do diecezji włocławskiej czyli kaliskiej, jak ją nazywała bulla, a dla której z czasem przyjęła się nazwa diecezja kujawsko-kaliska⁸¹. Na 390 parafii w diecezji kujawsko-kaliskiej 272⁸² wcześniej należało do archidiecezji gnieźnieńskiej⁸³.

Co prawda, następne reorganizacje granic diecezjalnych, które dokonały się na ziemiach polskich po odzyskaniu niepodległości, doprowadziły ponownie do zmniejszenia terenu diecezji włocławskiej. Kolejne więc zmiany wywołało powstanie diecezji łódzkiej w roku 1920⁸⁴, a następnie regulacja granic w Rzeczypospolitej, która dokonała się na mocy bulli *Vix dum Poloniae unitas* z 4 IV 1925 r.⁸⁵ i w jej konsekwencji powstanie diecezji częstochowskiej w roku 1925⁸⁶.

To jednak nie koniec działań, które powodowały, że teren diecezji włocławskiej ulegał zmniejszeniu, gdyż w roku 1992 bullą Jana Pawła II – *Totus Tuus Poloniae populus* powstała diecezja kaliska, która otrzymała sześć dekanatów z Włocławka⁸⁷. Ostatnia, jak do tej pory, reorganizacja granic diecezji włocławskiej dokonała się w roku 2004,

gdy odłączono z jej terenu cztery dekanaty i włączono je do archidiecezji gnieźnieńskiej⁸⁸.

Diecezja włocławska ma obecnie 33 dekanaty i 232 parafie. Gdy przyjrzymy się mapie obecnej diecezji i porównamy ją z zapisami *Liber beneficiorum*, to parafie: Warzymowo (obecnie filia parafii Skulsk), Ostrowąż, Ślesin, Sompolno, Mąkolno, Babiak (należał wtedy do parafii w Mąkolnie), Dębno Królewskie, Bierzwienna i Kłodawa i teren na południe od nich należały wówczas do archidiecezji gnieźnieńskiej.

Dziś sieć parafialna jest oczywiście bardziej rozbudowana⁸⁹ niż to było w początkach XVI wieku, niemniej pisząc o którejkolwiek z parafii na tym terenie, nie można pominąć zapisów znajdujących się w dokumencie abp. Jana Łaskiego.

Kolejne pytanie, które należy postawić, to: jaki materiał dotyczący parafii możemy znaleźć w *Liber beneficiorum*? Po pierwsze przedmiotem zainteresowania mogą być parafie na południe od linii wskazanej powyżej. Natomiast po drugie, opis poszczególnych parafii był sporządzany na podobnych zasadach, pewien wyjątek stanowią archidiakonaty kaliski⁹⁰ i wieluński⁹¹, które przed opisem parafii mają wykazane nieco inne zalecenia opisu, ale nie odbiegają one zasadniczo od całości archidiecezji⁹².

Najpierw opisywano miejscowość, w której znajdowała się siedziba parafii, określano wielkość ośrodka, a więc klasyfikowano go jako miasto lub wieś. Dalej wskazywano na świątynię oraz na materiał, z jakiego ją wybudowano, a następnie pod jakim wezwaniem została wystawiona. Przy określaniu miejscowości wskazywano czyją była własnością⁹³, ponieważ z tego wynikało prawo patronatu. Zauważano też, czy był to jeden właściciel miejscowości, czy może kilku, bo wtedy istniało kilku współkolektorów. Następnie podawano nazwiska współczesnych patronów świątyni i nazwisko urzędującego proboszcza.

Kolejnym elementem było wskazanie okręgu parafialnego, czyli ukazanie miejscowości należących do parafii. Dalej wyliczano kolejno pracowników parafialnych, czyli wikariusza lub wikariuszy, jeżeli takowi byli. A także nauczyciela szkoły, kościelnego i z jakich funduszy była im wypłacana pensja.

Następnym elementem parafii jako instytucji było jej uposażenie. Wskazywano więc najpierw uposażenie proboszcza, wikariusza, szkoły, kościelnego. Określono, ile na poszczególny urząd przeznaczone było ziemi, jaki był jej obszar i położenie. Wyszczególniano również istniejące tam łąki, jeziora i lasy. W ramach uposażenia ukazywano jeszcze dochody z innych

źródeł, a więc istniejące czynsze, cła i tym podobne. Następnym elementem uposażenia, który zauważano, była dziesięcina. Określano również, w jaki sposób była zbierana, a więc – jako snopowa, czy wytyczna. Następnie inne podatki kościelne, warto tu zauważyć: meszne, kolędę. Zaznaczano także, z jakich wiosek podatek pochodził. Przy czym najpierw wskazywano podatki z wiosek należących do parafii, a później z pozaparafialnych.

Wreszcie pokazywano kościoły filialne znajdujące się na terenie parafii, a także ustanowione altarie. Za każdym też razem wskazywano źródło ich finansowania, czyli uposażenie. Zauważano też prowadzone przez parafie szpitale⁹⁴, źródła ich finansowania i kto nimi kierował. Na koniec podawano ogólną taksację⁹⁵ i kontrybucję.

Powyżej przedstawiony schemat zbierania informacji, a co za tym idzie, schemat opisu parafii, pokazuje, jakich informacji możemy oczekiwać w *Liber beneficiorum*, gdy zajmujemy się dziejami parafii będących dawniej w archidiecezji gnieźnieńskiej, a obecnie w diecezji włocławskiej.

Należą więc do nich informacje dotyczące całościowego opisu parafii⁹⁶. Poczynając od danych geograficznych, własnościowych dotyczących poszczególnych miejscowości, poprzez dane związane z uposażeniem, aż do danych duchowieństwa na tym terenie pracującego. Dla badań dziejów archidiecezji ukazują całościowy materiał z początków XVI w., poczynając od struktury organizacji, aż do poszczególnych elementów jej funkcjonowania. Oczywiście badający dokument pod kątem metodologii innych nauk, mogą również znaleźć dla siebie wiele materiału źródłowego dotyczącego tego okresu. Na przykład badacze historii liturgii mogą znaleźć wzmianki o księgach liturgicznych w niektórych kościołach, szczególnie w archidiakonacie wieluńskim⁹⁷.

Dla celów dyskusji, jakie się obecnie odbywają na temat działalności Kościoła, warto zauważyć kwestię prowadzonych przez parafie szkół i szpitali. Obie te instytucje były prowadzone przez Kościół, a ich funkcjonowanie należało do szeroko rozumianej działalności duszpasterskiej. Waga tej działalności była wielka, bo nikt, inny poza Kościołem, jej nie prowadził.

Warto również zauważyć, że całościowo szkolnictwo parafialne na terenie archidiecezji znane jest dopiero z *Liber beneficiorum*, a więc pochodzi z początku XVI w., choć szkoły istniały już wcześniej. Po przejściu interesującego nas dokumentu, zauważamy iż na 600⁹⁸ opisanych parafii, 546 miało własne szkoły. Co dla całej archidiecezji daje wynik, że 91% parafii posiadało własną szkołę⁹⁹. Można oczywiście dyskutować o poziomie tych szkół, niemniej jednak dostępność do podstawowej nauki

była znaczna. Warto również zestawić te liczby z działalnością Komisji Edukacji Narodowej, która w ogóle nie zajmowała się szkołami podstawowymi. A podobno była przejawem oświeceniowej myśli edukacyjnej. W części archidiecezji znajdującej się na terenie obecnej diecezji włocławskiej istniały szkoły w: Lubstowie, Mąkolnie, Dębach, Lubstówku, Licheniu, Kazimierzu, Kozarzewie (obecnie teren parafii Kazimierz Biskupi), Koninie, Krzymowie, Białkowie, Kole, Brudzewie, Janiszewie, Turku, Wyszynie, Tuliszkowie, Grochowach, Grodźcu, Zadziemiu, Męce, Warcie, Wróblewie, Charłupi, Dąbrowie, Sieradzu, Kamionaczu, Szadku, Tokarach, Głuchowie, Malanowie, Bierzwiennej¹⁰⁰.

Nie mniej ważną kwestią były tzw. szpitale, które – prowadzone przez parafie – spełniały bardziej funkcję przytułków w naszym dzisiejszym rozumieniu, niż szpitala, w którym podejmowano by się leczyć osoby chore. Utrzymywały się z fundacji, która była zapisana na rzecz tej instytucji, a także z prac dorywczo wykonywanych przez pensjonariuszy szpitala. Sam budynek szpitalny zapewniał im mieszkanie, w ramach fundacji istniała własna świątynia, w której przyjmowano sakramenty i uczestniczono w życiu religijnym. W *Liber beneficiorum* wykazanych było 29 szpitali m.in. w parafiach Konin, Koło, Uniejów, Warta, Sieradz¹⁰¹.

Podsumowując te rozważania, trudno wyobrazić sobie poważną pracę dotyczącą parafii terenu dawnej archidiecezji gnieźnieńskiej, a obecnie diecezji włocławskiej bez odwołania się do dzieła Jana Łaskiego.

PRZYPISY

¹ Artykuł został przedstawiony na spotkaniu Teologicznego Towarzystwa Naukowego Wyższego Seminarium Duchownego we Włocławku w dniu 30 XI 2012 r.

² J. Łaski, *Liber beneficiorum*, t. 1–2, Gniezno 1880–1881 (Bibl. Sem. Włocławek, sygn.: III 385).

³ W. Głowa, *Fundator*, w: *Encyklopedia katolicka* (EK), t. 5, Lublin 1989, kol. 772.

⁴ W. Wójcik, *Fundacja*, w: EK, t. 5, Lublin 1989, kol. 760–761.

⁵ Beneficjum – w prawie kanonicznym urząd kościelny z własnym uposażeniem. – Zob. J. Rybczyk, *Beneficjum*, w: EK, t. 2, Lublin 1985, kol. 262–265.

⁶ Beneficjant – właściwy zarządca majątku beneficjalnego oraz jego użytkownik, ale nie jego właściciel. – Zob. J. Rybczyk, *Beneficjant*, w: EK, t. 2, Lublin 1985, kol. 262.

⁷ Erekcja – akt prawny powołujący do istnienia urząd kościelny, beneficjum, instytucję oraz stowarzyszenia kościelne. – Zob. W. Góralski, *Erekcja*, w: EK, t. 4, Lublin 1985, kol. 1068.

⁸ Do przywilejów należały m.in. odpusty.

⁹ Prawo patronatu było wykonywane przez właściciela miasta lub osobę przez niego wyznaczoną. – Zob. Z. Zygalski, *Religijność w miastach kujawskich późnego średniowiecza*, w: *Ecclesia et civitas*, red. H. Manikowska, H. Zaremska, Warszawa 2002, s. 330.

¹⁰ W. Abraham, *Organizacja Kościoła w Polsce do połowy wieku XII*, Poznań 1962, s. 221.

¹¹ *Iura paroeccialia* (prawo parafialne) – wszelkie uprawnienia i obowiązki działalności duszpasterskiej parafii, jak nauczanie, sprawowanie liturgii (zwłaszcza sakramentów), zarządzanie wspólnotą wiernych. – Zob. E. Wilemska, *Iura paroeccialia*, w: EK, t. 7, Lublin 1997, kol. 554.

¹² Zob. J. Korytkowski, *Jan Łaski, arcybiskup gnieźnieński prymas Królestwa Polskiego i W. Księstwa Litewskiego*, w: J. Łaski, *Liber beneficiorum*, t. 1, dz. cyt., s. 1–90; *Słownik biograficzny historii powszechnej do XVII stulecia*, red. K. Lepszy, S. Arnold, Warszawa 1968, s. 298; W. Dworzaczek, *Łaski Jan h. Korab*, w: *Polski słownik biograficzny*, t. 18, Wrocław 1973, s. 229–237; K. Śmigiel, *Słownik biograficzny arcybiskupów gnieźnieńskich i prymasów Polski*, Poznań 2002, s. 122–130; P. Janowski, *Łaski Jan abp*, w: EK, t. 11, Lublin 2006, kol. 415–418.

¹³ Jego nauczycielem w Krakowie był Andrzej Góra z Mikołajewic, kanonik krakowski i archidiacon kurzelowski. – Zob. J. Korytkowski, *Jan Łaski arcybiskup...*, poz. cyt., s. 3.

¹⁴ K. Śmigiel, *Słownik biograficzny arcybiskupów...*, dz. cyt., s. 122.

¹⁵ Tamże.

¹⁶ J. Korytkowski, *Jan Łaski arcybiskup...*, poz. cyt., s. 6.

¹⁷ Zbiór praw wydano pod tytułem: *Communa inclity Polonie regni privilegium* w Krakowie. – Zob. J. Korytkowski, *Jan Łaski arcybiskup...*, poz. cyt. s. 7.

¹⁸ K. Śmigiel, *Słownik biograficzny arcybiskupów...*, dz. cyt., s. 122.

¹⁹ *Słownik biograficzny historii powszechnej...*, dz. cyt., s. 298.

²⁰ J. Korytkowski, *Jan Łaski arcybiskup...*, poz. cyt., s. 23.

²¹ P. Janowski, *Łaski Jan abp*, poz. cyt., kol. 416.

²² K. Śmigiel, *Słownik biograficzny arcybiskupów...*, dz. cyt., s. 125.

²³ Rozmowy dotyczyły spraw dynastycznych. – Zob. J. Korytkowski, *Jan Łaski arcybiskup...*, poz. cyt., s. 33.

²⁴ Dotyczyło kwestii włączenia Mazowsza do Korony.

²⁵ Podjął misję załagodzenia sporu między królem Polski a wielkim mistrzem krzyżackim. Groził bowiem wybuch wojny. – Zob. J. Korytkowski, *Jan Łaski arcybiskup...*, poz. cyt., s. 38.

²⁶ Systematyczne działania anty-protestanckie rozpoczął sejm w Krakowie i następujący po nim synod w Łęczycy. – Zob. J. Korytkowski, *Jan Łaski arcybiskup...*, poz. cyt., s. 48n.

²⁷ K. Śmigiel, *Słownik biograficzny arcybiskupów...*, dz. cyt., s. 129.

²⁸ W rezultacie reorganizacji istniało osiem archidiaconatów: gnieźnieński, kaliski, kamiński, kurzelowski, łeczycki, łowicki, uniejowski i wieluński (Territorium Vielunense) – P. Janowski, *Łaski Jan abp...*, poz. cyt., kol. 417. Choć K. Śmigiel (*Słownik biograficzny arcybiskupów...*, dz. cyt., s. 123) uważa, że archidiaconat łowicki powstał dopiero w roku 1522.

²⁹ J. Korytkowski, *Jan Łaski arcybiskup...*, poz. cyt., s. 53.

³⁰ K. Śmigiel, *Słownik biograficzny arcybiskupów...*, dz. cyt., s. 124.

³¹ J. Korytkowski, *Jan Łaski arcybiskup...*, poz. cyt., s. 52.

³² K. Śmigiel, *Słownik biograficzny arcybiskupów...*, dz. cyt., s. 124.

³³ J. Korytkowski, *Jan Łaski arcybiskup...*, poz. cyt., s. 41.

³⁴ K. Śmigiel, *Słownik biograficzny arcybiskupów...*, dz. cyt., s. 123.

³⁵ Tamże, s. 126.

³⁶ Tamże, s. 122.

³⁷ Tamże, s. 125.

³⁸ E. Gigilewicz, *Liber beneficiorum*, w: EK, t. 10, Lublin 2004, kol. 946.

³⁹ J. Łukowski, *O księgach uposażeń beneficjalnych w ogólności*, w: *Liber beneficiorum*, t. 1, dz. cyt., s. V.

⁴⁰ E. Gigilewicz, *Liber beneficiorum*, poz. cyt., kol. 946–947.

⁴¹ J. Łukowski, *O księgach uposażeń beneficjalnych w ogólności*, art. cyt., s. V.

⁴² Tamże, s. VI.

⁴³ A. Przędziecki, *Długosza Liber beneficiorum*, Kraków 1863.

⁴⁴ Pod tytułem „Liber inventarius omnium proventuum abbatiarum, prelatorum, canonicatum, prebendarum, collegiatorum parochialiumque ecclesiarum ac altarium et aliorum beneficiorum in diocesi Posnaniensi consistencium”.

⁴⁵ J. Łukowski, *O księgach uposażeń beneficjalnych w ogólności*, art. cyt., s. VII.

⁴⁶ J. Nowacki, *Księga uposażenia diecezji poznańskiej z roku 1510*, Poznań 1950.

⁴⁷ Przetrwiał tylko fragment tytułu „memorati Rmi Archiepiscopi Gnesnensis et coram prefato ven.viro o. Martino de Sthaw scribam(sic) in Chotum et toendem successive fideliter scriptum”. – Zob. J. Łukowski, *O księgach uposażeń beneficjalnych w ogólności*, art. cyt., s. VII.

⁴⁸ „Et ego Joannes Alberti de Zirnykj clericus Posnaniensis diocesis et auctoritate pub. notarius etc”.

⁴⁹ J. Łukowski, *O księgach uposażeń beneficjalnych w ogólności*, art. cyt., s. VII.

⁵⁰ Maciej Drzewicki pełnił urząd biskupa kujawskiego w latach 1513–1531. – Zob. K. Śmigiel, *Słownik biograficzny arcybiskupów...*, dz. cyt., s. 131n.

⁵¹ J. Łukowski, *O księgach uposażeń beneficjalnych w ogólności*, art. cyt., s. VIII–IX.

⁵² *Liber retaxationum dioeceseos Wladislaviensis*, w: *Monumenta historica dioeceseos Wladislaviensis*, [z.] 11, Vladislaviae 1891.

⁵³ J. Łukowski, *O księgach uposażeń beneficjalnych w ogólności*, art. cyt., s. VIII.

⁵⁴ Pod tytułem „Inventarium generale omnium redituum et proventuum Episcopatus Posnaniensis in Majori Polonia a. D. 1564”.

⁵⁵ J. Łukowski, *O księgach uposażeń beneficjalnych w ogólności*, art. cyt., s. IX.

⁵⁶ Wpłacono kwotę 46801 fl. – Zob. J. Łukowski, *O księgach uposażeń beneficjalnych w ogólności*, art. cyt., s. XIII.

⁵⁷ Rękopis został omówiony na podstawie artykułu J. Łukowskiego *O księgach uposażeń beneficjalnych w ogólności*, art. cyt., s. XIV–XVI.

⁵⁸ Manuskrypt (w średniowiecznej łacinie – *manuscriptum*) – rękopis; tekst ręczny lub maszynowy przygotowany do druku.

⁵⁹ Facykuł – łac. *fasciculus* – zwój papierów dokumentów, zeszyt.

⁶⁰ Informacja uzyskana od ks. prof. W. Kujawskiego.

⁶¹ Folio – *in folio* – w kształcie arkusza. Format książki składający się z arkuszy złożonych na pół.

⁶² „Liber proventuum beneficiorum in Archidiaconatibus Gneznseni, Unieoviensi et Curzeloviensi consistencium”. Z dopiskiem: „conscriptus a.d. MDXIII”.

⁶³ Z dodatkiem: „ex antiqua fundatione plebani s. Trinitatis intra muros Gnezne”.

⁶⁴ „Anno Domini 1521 ex mandato Illustrissimi Joannis de Lasco Archiepiscopi Gnesnensis conscriptus hic Liber, ut ex alterius Libri Erectionum principio patet, qui ambo sub uno Archiepiscopo sunt conscripti. Et sic in Capitulo imperatum est sub hoc anno et Illustrissimo olim Archiepiscopo [sic] extradere Erectiones Beneficiorum”.

⁶⁵ Foliacja – numeracja kart w księgach rękopiśmiennych i inkunabułach.

⁶⁶ Błąd wcześniejszego oznaczenia stron był taki, że przy opisie Kłęcka zamiast oznaczyć stronę 40 oznaczono 30, stąd różnica 10 stron przez cały archidiaconat gnieźnieński i część uniejowskiego, gdzie pojawia się drugi błąd przy opisie Scacznowa, pojawia się strona 157, zamiast 147. Poprawną numerację wprowadził Gajetiusz.

⁶⁷ „Vincentius notarius capituli scripsit”.

⁶⁸ „Lucas Gajetius Actorum Ven. Capituli Almae Ecclesiae Metrop. Gnesnensis Notarius publicus; extant in libro erectionum praesenti folia in numero 256a 1610 die 23 Octobris”.

⁶⁹ „Inventarium beneficiorum in Archidiaconatu Calissiensis per ven. d. Mathiam de Sływnyky iuris n.doctor Archidiaconorum Calissiensis, canonicum Gnieznen in visitacione sue completum de mandato Rmi in Christo patris et dni dni Joannis de Lasco [...] Anno Domini Millesimo quingentesimo vicesimo primo quartadecima septembris incipit”.

⁷⁰ Transumować – dawniej zrobić wyciąg, odpis z oryginału; przepisać, wypisać, skopiować.

⁷¹ „1522 d. octobris per Trojanum prepositum in Iwanowicze”.

⁷² Podobnie w wersji drukowanej również brakuje tego archidiaconatu.

⁷³ Omówiono je na podstawie oglądu dzieła znajdującego się w bibliotece Wyższego Seminarium Duchownego we Włocławku (sygn.: III 385). Egzemplarz ten, oprawiony w czarny półskórek, był poprzednio w posiadaniu czterech kolejnych właścicieli: dwaj pierwsi nieznanymi (podpis jednego wycięty, drugiego zamazany), następni to: ks. Kazimierz Jung (wskazują na niego wytłoczone na grzbiecie litery: Ks. K. J.), a po nim ks. Stanisław Librowski. Poprzedni egzemplarz biblioteczny (bardzo już zniszczony od częstego używania, pochodzący z księgozbioru ks. Stanisława Chodyńskiego) został przekazany do księgozbioru podręcznego Archiwum Diecezjalnego we Włocławku.

⁷⁴ J. Łukowski, *O księgach uposażeń beneficjalnych w ogólności*, art. cyt., s. IV–XVI.

⁷⁵ J. Korytkowski, *Jan Łaski arcybiskup...*, poz. cyt., s. 1–90 (osobna paginacja).

⁷⁶ W skład archidiaconatu wchodziły dekanaty: gnieźnieński, łekieński, żniński, zbarski, koniński, słupski.

⁷⁷ W skład archidiaconatu wchodziły dekanaty: uniejowski, warski, szadkowski, brzeźnicki.

⁷⁸ Umownie tak nazywamy diecezję ze stolicą we Włocławku, niezależnie od faktycznej nazwy historycznej.

⁷⁹ W. Wójcik, *Ex imposita Nobis*, w: EK, t. 4, Lublin 1995, kol. 1461–1462.

⁸⁰ B. Kumor, *Gnieźnieńska archidiecezja. Organizacja terytorialna*, w: EK, t. 5, Lublin 1989, kol. 1180.

⁸¹ W. Kujawski, *Diecezja włocławska i jej granice w dokumentach Stolicy Apostolskiej*, w: *Jan Paweł II apostoł prawdy*, red. J. Kędzierski, Włocławek 2005, s. 197.

⁸² Różnica wynika z różnego obliczania: bo według jednego autora będzie to liczba kościołów, a innego liczba faktycznych parafii.

⁸³ W. Kujawski, *Historia diecezji włocławskiej*, w: „Rocznik Diecezji włocławskiej”, 2011, s. 48n.

⁸⁴ Do diecezji łódzkiej przeszły dekanaty: bełchatowski, piotrkowski, tuszyński, łaski, pabianicki, widawski i z dekanatu uniejowskiego parafie w Bałdrzychowie i Wartkowicach. Razem 50 parafii. – W. Kujawski, *Historia diecezji włocławskiej*, art. cyt., s. 53n.

⁸⁵ W. Kujawski, *Diecezja włocławska i jej granice w dokumentach Stolicy Apostolskiej*, art. cyt., s. 198.

⁸⁶ Do diecezji częstochowskiej oddano dekanaty: częstochowski, kłobucki, mstowski, brzeźnicki, gidelski, radomskowski, gorzkowicki, bolesławiecki, praszkowski, wieluński, wieruszowski oraz parafie: Grzymalina Wola z dekanatu bełchatowskiego. Razem 123 parafie. – W. Kujawski, *Historia diecezji włocławskiej*, art. cyt., s. 53.

⁸⁷ Były to dekanaty: kaliski I, kaliski II, białzowski, koźminkowski, stawiszyński i złoczewski. Obejmowały 56 parafii. – W. Kujawski, *Historia diecezji włocławskiej*, art. cyt., s. 54.

⁸⁸ Dotyczy to dekanatów: gołińskiego (bez parafii Kazimierz Biskupi), kleczewskiego, słupskiego i zagórowskiego. Razem daje to 27 parafii. – W. Kujawski, *Historia diecezji włocławskiej*, art. cyt., s. 54.

⁸⁹ Przykładem takiego rozwinięcia sieci parafialnej może być Konin. W *Liber beneficiorum* występuje w Koninie tylko jedna parafia św. Bartłomieja z kościołem filialnym św. Piotra w Starym Mieście i już poza miastem: Gosławice i Morzysław, czyli 3 parafie. Natomiast obecnie w Koninie mamy 11 parafii obejmujących ten sam teren.

⁹⁰ Po wstępie do archidiaconatu kaliskiego znajduje się *Inventarium beneficiorum* (t. 2, s. 5).

⁹¹ Po wstępie do archidiaconatu wieluńskiego znajduje się *Inventarium beneficiorum et proventuum Wielunensis territorii* (t. 2, s. 92).

⁹² J. Łukowski, *Uwagi nad Łaskiego Liber beneficiorum*, w: J. Łaski, *Liber beneficiorum*, dz. cyt., t. 2, s. XXXV.

⁹³ Zazwyczaj właściciel miejscowości, w którym był wybudowany kościół, był patronem kościoła, czyli miał obowiązek opieki nad świątynią, utrzymania proboszcza, a w razie jego śmierci wskazywał władzy diecezjalnej kandydata na proboszcza parafii.

⁹⁴ Xenodochium – fundacja, której zadaniem była opieka nad biednymi i potrzebującymi wsparcia. W większych ośrodkach obejmowała oddzielną świątynię, dom dla chorych i dom dla proboszcza, a w mniejszych tylko sam przytułek.

⁹⁵ Taksacja dotyczyła wysokości opłacanego świętopietrza, kontrybucja – wysokości aktualnie pobieranego podatku.

⁹⁶ Jako przykład takiego opracowania zob.: J. Z w i ą z e k, *Parafia kolegiacka w Wieluniu w świetle wizytacji arcybiskupa Jana Łaskiego*, „Rocznik Wieluński”, 1(2001), s. 43–78.

⁹⁷ Zob. P. T a f i ł o w s k i, *Książka w kościołach parafialnych archidiecezji gnieźnieńskiej w świetle Liber beneficiorum Jana Łaskiego*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne”, 79(2003), s. 453–460.

⁹⁸ *Liber* nie opisuje archidiaconatu kamieńskiego.

⁹⁹ Najlepszy wynik miał archidiaconat łęczycki – 97%, naj słabszy wieluński – 75%. – Zob. K. Ś m i g i e l, *Gnieźnieńska archidiecezja. Instytucje oświatowe i charytatywne*, w: EK, t. 5, Lublin 1989, kol. 1188.

¹⁰⁰ J. Ł u k o w s k i, *Uwagi nad Łaskiego Liber beneficiorum*, poz. cyt., s. XXVII–XXVIII.

¹⁰¹ K. Ś m i g i e l, *Gnieźnieńska archidiecezja. Instytucje oświatowe i charytatywne*, poz. cyt., kol. 1188.